

Intercanvis historiogràfics entre Itàlia i els Països Catalans: continuïtat i innovació de l'edat mitjana a l'edat moderna*

per Anna Maria Compagna Perrone Capano

RESUM:

Un cert tipus de biografia de caire humanista, escrita al temps d'Alfons, va ser traduïda al català quan ja a l'àrea napolitana, sota Ferran, es tornava a les compilacions historiogràfiques de tipus medieval, que difonien informacions extretes de fonts napolitanes i catalanes. Les dues operacions, però, contribuïen a l'exaltació política de la dinastia aragonesa i literàriament i lingüísticament no són pas tan lluny l'una de l'altra com sembla: utilitzen els mateixos mecanismes compilatius, inserint textos dins del text, i responen a una política cultural que no vol restringir-se als que coneixen el llatí, com feia un cert tipus de cultura humanística. En èpoques posteriors la historiografia catalana va continuar present a Itàlia, però sobretot pel seu interès heràldic.

PARAULES CLAU:

Humanisme; biografia; sumaris; propaganda política; traduccions; tècniques de compilació; heràldica; regne de Nàpols; Alfons el Magnànim; Ferran II.

ABSTRACT:

A certain kind of humanistic biographical literature, written during Alfonso the Magnanimous' reign, only got translated into Catalan at a time when in Naples, already under Ferran, the fashion had swung back to historical compilations in the medieval mould, relaying information drawn from both Neapolitan and Catalan sources. Both trends, however, contributed to the political celebration of the Aragonese dynasty, nor were they as far apart, in literary and linguistic terms, as one might think. They used the same compilation techniques, inserting texts within the text, and they followed a cultural policy aiming at reaching a non-Latin-reading audience, wider than that of humanistic literature. In later periods, Catalan historiography continued to maintain a presence in Italy, but mostly for its heraldic interest.

KEY WORDS:

Humanism; biography; summaries; political propaganda; translations; compilation techniques; heraldry; kingdom of Naples; Alfons the Magnanimous; Ferran II.

1. *Biografies i sumaris*

La situació de contacte entre cultures que es crea a Nàpols al llarg del període sota domini aragonès, especialment durant els regnats d'Alfons el Magnànim i del seu fill Ferran I de Nàpols (1442-1494), constitueix un capítol central de la

* Traducció de M. Toldrà.

història cultural del regne de Nàpols que tindrà algunes implicacions no gens menyspreables en la influència de la cultura catalana a Itàlia; d'altra banda, es tracta d'un període històric de primer ordre a causa del paper que la cultura italiana juga en la catalana des del final del segle XIV, durant tot el XV i més enllà.

Pel que fa a la historiografia, un exemple decisiu d'aquesta influència des del punt de vista peninsular, el constitueix la traducció al català del *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* d'Antonio Beccadelli (1455), que Jordi de Centelles preparà entre els anys 1481 i 1496, una obra perfectament integrada en el pensament i l'estètica renaixentistes.¹

Respecte del punt de vista napolità, la situació presenta algunes diferències: la historiografia catalana entra en contacte amb la local, però des d'una òptica encara medieval, tal com ho demostren la *Summa dei re di Napoli e Sicilia e dei re d'Aragona*, escrita en napolità per un valencià naturalitzat a Nàpols amb el nom Lupo de Specchio,² i dos manuscrits, testimonis dels contactes entre ambdues historiografies, la catalana i la napolitana, sobre els quals val la pena cridar novament l'atenció dels investigadors:³ es tracta del manuscrit miscel·lani IX.C.24 de la Biblioteca Nacional de Nàpols, que conté, entre d'altres textos de temàtica diversa (història, geografia, etc.), una genealogia quatrecentista de la dinastia catalanoaragonesa en català, acompanyada d'una versió llatina amb variants i una mica més llarga,⁴ i del ms. 991 de la Biblioteca de Catalunya, un còdex de 176 folis, de procedència napolitana o siciliana, datat els segles XV i XVI, en què es copien una compilació historiogràfica en vulgar napolità redactada per diversos autors al llarg del Tres-cents i el Quatre-cents, coneguda amb el títol de *Cronaca di Partenope* (en la part composta per Bartolomeo Caracciolo), que és alhora una de les fonts de Lupo de Specchio,⁵ i, a partir del f. 157, la *Destrució de Jerusalem*, incompleta, a més d'un fragment de la traducció d'Antoni Canals de Petrarca (*Scipió i Anníbal*), inserit en el text en italià o, per ser més exactes, en napolità.⁶

1. Antonio BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana de Jordi de Centelles, edició a cura d'E. Duran, Barcelona, Barcino, 1990.

2. Lupo DE SPECCHIO, *Summa dei re di Napoli e Sicilia e dei re d'Aragona*, edició crítica a cura d'A. M. Compagna Perrone Capano, Nàpols, Liguori, 1990; A. M. COMPAGNA PERRONE CAPANO, «L'interferenza lessicale catalano -> napoletano», *Saggi di linguistica e letteratura in memoria di Paolo Zolli*, a cura di Giampaolo Borghello, Manlio Cortelazzo e Giorgio Padoan, Pàdua, Antenore, 1991, 127-137; ÍD., «La scelta dell'italiano tra gli scrittori iberici alla corte aragonese. II. La summa di Lupo de Specchio», *Lingue e culture dell'Italia meridionale (1200-1600)*, a cura de Paolo Trovato, Roma, Bonacci, 1993, 172-177.

3. A. M. COMPAGNA PERRONE CAPANO, «L'uso del catalano a Napoli», *Atti del XVI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Napoli, 18-24 settembre 1997), en premsa. Vegeu *infra*.

4. Ff. 87v-88v i 152r-155v. Vegeu A. M. COMPAGNA PERRONE CAPANO, «La Summa di Lupo de Specchio e le sue fonti», *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, I, Barcelona, Quaderns Crema, 1986, 451-468 (464); Lupo DE SPECCHIO, *Summa dei re...*, 24-26 i, sobre la possible circulació d'obres historiogràfiques catalanes i peninsulars a Nàpols, 41-42.

5. Vegeu *infra*.

6. M. Riu, «Crónicas sicilianas en el fondo de manuscritos de la Biblioteca de Cataluña», a *Fonti e cronache italo-iberiche. Prospettive di ricerca*, Florència, Le Lettere, 1984, 53-80, especialment 71-74. Pel que fa al primer text, «el folio 119 se halla en blanco, y luego se inserta (fol. 120r/v),

De Blasi ha escrit encertadament que, «com en el cas d'altres obres de finalitat pràctica, durant el regnat de Ferran hom va encoratjar la redacció de sumaris historiogràfics i cròniques, d'una banda per oferir una informació succinta i útil, de l'altra per contribuir a l'exaltació de la dinastia aragonesa. A diferència de les biografies encomiàstiques produïdes durant el regnat d'Alfons, les cròniques de la segona meitat de segle no van ser escrites per professionals de les lletres».⁷ És per això tal vegada que només es pot parlar d'atmosfera humanística en el cas de les primeres, mentre que per a les segones caldrà recórrer al concepte d'una edat mitjana de llarga durada.

Però si considerem en conjunt les operacions culturals de Jordi de Centelles i de Lupo de Spechio observarem que, a banda de compartir un programa polític comú, ambdues utilitzen els mateixos mecanismes compilatius, caracteritzats per la inserció de textos dins del text,⁸ i que són fruit d'una política cultural que no es restringeix als qui saben llatí, com feia una determinada cultura humanística. Amb la traducció al català del *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum*, el corrent humanístic s'empelta sense esquerdes en la tradició medieval, representada per la *Summa* de Lupo de Spechio, i la figura carismàtica d'Alfons subratlla en tots dos autors la idea d'un renaixement català.⁹ Lupo de Spechio té, doncs, el mèrit d'haver posat en contacte la historiografia napolitana i la catalana; Jordi de Centelles, en canvi, el d'haver reprès i completat aquest contacte, a través de l'experiència humanística, en la línia d'un desenvolupament de tipus renaixentista —prenent el mot Renaixement com a sinònim d'ampliació i divulgació del saber.¹⁰

con otra letra, un texto breve, en catalán: *Como Anibal través spies a mirar la oste de Scipió* [...]. Reaparece muy pronto la primera letra (desde fol. 121) y la lengua italiana» (73). Respecte del segon text, «en el folio 176v se indica *Finita est Destructio Jerusalem* el 15 de febrero de 1530. La letra y tinta de las dos piezas del manuscrito son casi las mismas, aunque la primera esté en italiano y la segunda en catalán. Algunos pliegos muestran una segunda mano, sin embargo» (72). Segons Riu, «ya en la simple numeración que da el catálogo» el manuscrit es pot relacionar amb «un lote de cinco manuscritos con paralelismos que pudo haber pertenecido en el siglo xvi a Jerónimo Zurita y proceder del viaje que éste realizó a Sicilia» (53; els altres manuscrits als quals fa referència són els mss. 983, 987, 990 i 998 de la Biblioteca de Catalunya); Vegeu B. J. CONCHEFF, *Bibliography of Old Catalan Texts*, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1985, 115 i 119 (núms. 1203 i 1245).

7. «Al pari delle opere di destinazione pratica i sommari storiografici e le cronache furono incoraggiati sotto il regno di Ferrante, da un lato per servire a una spicciola e utile informazione dall'altro per contribuire all'esaltazione della dinastia aragonese. A differenza delle biografie encomiastiche scritte al tempo di Alfonso, le cronache della seconda metà del secolo non furono opera di letterati di professione» (N. DE BLASI i A. VARVARO, «Napoli e l'Italia meridionale», a *Letteratura italiana*, Torí, Einaudi, II, 235-325 [257]).

8. Vegeu *infra*.

9. E. DURAN, «La imatge del rei Alfons creada i difosa pels humanistes en l'àmbit de la Corona d'Aragó», *Atti del XVI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Napoli, 18-24 settembre 1997), en premsa.

10. Hom ha subratllat que en el context català només es dona la primera fase de l'humanisme, caracteritzada per l'entusiasme pel llatí, però no la segona, és a dir, la que reconeix la mateixa dignitat a la pròpia llengua vernaclea (Vegeu A. M. BADIA i MARGARIT, «La impronta renacentista en las letras catalanas: Latín y romance en los siglos xv y xvi», *Revista de Lengua y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 4, 1994-1995, 165-180). Centelles vindria a representar aquesta segona fase, de desenvolupament molt limitat a causa de la ràpida decadència de la cultura catalana.

A propòsit de la *Summa dei re di Napoli e Sicilia e dei re d'Aragona* de Lupo de Spechio, recordem que l'obra ocupa un manuscrit sencer, conservat a la Biblioteca Nacional de Nàpols amb la signatura XIX.66, i que s'han pogut reconstruir fins a quatre o probablement cinc etapes de la seva història. Sóc del parer que la data del proemi (Nàpols, 20 de maig de 1468) es refereix a la redacció de l'obra, i no a la còpia del manuscrit, sigui perquè apareix al proemi, sigui perquè la descripció externa del manuscrit convida a datar-lo una mica més tard; d'altra banda, alguns errors fan pensar que no es tracta de cap autògraf.

L'autor, Lupo de Spechio, nasqué a Oriola, i després d'haver acabat els estudis de dret a la Universitat de València i d'haver format part de la cort aragonesa a Barcelona, es traslladà al regne de Nàpols —a partir de 1438— i rebé encàrrecs de cert relleu de la cort (Lupo apareix sovint en l'obra de Toppi¹¹ fins al 1459, i encara el 1468, com a president de la Sommaria, jutge d'apel·lació i membre del Sacro Regio Consiglio); el 1453 va dedicar al papa Nicolau V la *Propositio adversus quosdam curiosos detractores ecclesiae quia possidet*, obra que el situa en el corrent dels canonistes; cap als anys seixanta devia tornar a terres catalanes, on un cop més exercí funcions importants, però poc després el retrobem a Nàpols. En Lupo de Spechio, com en d'altres autors coetanis, els termes d'escriptor, funcionari i cortesà són indistingibles.¹²

2. La tradició historiogràfica napolitana

La *Summa* de Lupo de Spechio va ser escrita probablement a Nàpols cap al 1468; l'autor hi devia continuar treballant almenys fins al 1470, perquè algunes dades internes del text ens remeten a aquesta data. Per les raons exposades al proemi («desigiando de intendere la dependencia delli ri, tanto del riamo de Aragona quanto del presente reamo de Italia»), l'obra s'insereix en la tradició historiogràfica juridicodinàstica identificada per Giunta en la Sicília del segle anterior,¹³ que havia establert una relació entre la cultura catalana i la siciliana, tal com ho demostra, d'una banda, la traducció parcial al sicilià de la crònica de Muntaner i, de l'altra, la versió catalana del *Chronicon siculum*. A aquest text cal afegir encara, en l'àrea catalana, la *Descendentia dominorum regum Sicilie* del notari de València Pau Rossell, acabada el 1438, que es proposa legitimar els drets del casal d'Aragó no tan sols a Sicília sinó també al migdia continental,

11. Vegeu N. TOPPI, *De origine tribunalium urbis Neapolis*, Nàpols, 1659, 3 vols.: I, 112, 148, 172-175, 190, 196, 211; III, 206.

12. Vegeu DE BLASI i VARVARO, «Napoli e l'Italia...», 250, i M. CORN (ed.), Pietro Jacopo DE JENARO, *Rime e lettere*, Bolonya, Commissione per i testi di lingua, 1956, II.

13. «La precipua preoccupazione dei redattori» no era «di seguire e raccontare gli avvenimenti, bensì le legittime "coronazioni" dei re di Sicilia dalle origini alla fine del secolo XIV» (F. GIUNTA, «Fonti e cronache sulla Sicilia aragonesa», a *Fonti e cronache italo-iberiche...*, 1-13 [10]). Beccadelli no fa res més que centrar-se en una d'aquestes coronacions, amb la qual cosa deixem enrere els sumaris historiogràfics i entrem en el món de la biografia humanística.

a partir de testaments i d'altra documentació.¹⁴ Aquesta tradició historiogràfica no trigà gaire a trasplantar-se també a Nàpols, arran de la conquesta aragonesa, i disposem de força dades per analitzar-la, tot i que per regla general no ha estat tinguda en compte, malgrat els seus lligams amb la historiografia de gènere encomiàstic, que jugà un paper tan important en la política cultural de la Corona d'Aragó i més endavant hauria d'experimentar una renovació humanística a Nàpols.¹⁵ Giunta dóna notícies d'un manuscrit del segle xvi, de la seva propietat, que conté, entre d'altres obres, dos textos cronístics del Quatre-cents que sens dubte caldrà incloure en aquella tradició historiogràfica juridicodinàstica que continuà el seu curs en terres napolitanes. Es tracta d'una *Genealogia Regum Aragonum et Comitum Barchinone* en català i *De Genealogia et successionibus Regum in regno Napolitano, quod Regnum Siciliae nunc nuncupatur*.¹⁶ Pispisa documenta un altre testimoni de la primera en el manuscrit de la Biblioteca Nacional de Nàpols al qual fem referència al començament d'aquest article, i que és poca cosa més que una llista de noms.¹⁷ Del segon, en tenim dos testimonis manuscrits més, de la segona meitat del segle xv i del segle xvi, a la Biblioteca de Catalunya (mss. 1970 i 1025).¹⁸ L'obra descriu les successions al regne, bo i narrant els fets sumàriament, i arriba fins a la desfeta de Joan d'Anjou el 1464; probablement també utilitza la *Cronaca di Partenope*, com la nostra *Summa*.¹⁹ Hi ha moltes dades del *De Genealogia* que coincideixen amb la *Summa*, com ara les relatives a Frederic II (en ambdues obres s'afirma que començà a regnar als cinc anys, que morí a Pulla, al Castello di Fiorentino, el 13 de desembre de 1251 als cinquanta-sis anys i que fou enterrat a Palerm), a Manfred (que governà pacíficament el regne durant tretze anys) i a Ladislau (la seva mort el 6 d'agost de 1414 als trenta-vuit anys), o, encara, el fet que tots dos textos són favorables a la validesa de la denominació de regne de Sicília per al regne de Nàpols,²⁰ per no citar més exemples. Per contra, hi ha poques diferències entre totes dues

14. E. PISPISA, «La *Descendentia dominorum regum Sicilie* di Paolo Rosselli», *Studi Medievali* XVII (s. III), 1976, 833-862.

15. M. BATLLORI, «Elements comuns de cultura i d'espiritualitat», *La Corona d'Aragona e il Mediterraneo: aspetti e problemi comuni da Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)*, IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona, Nàpols, Società Napoletana di Storia Patria, 1978, 233-249, i per a la historiografia en particular, 233-240.

16. F. GIUNTA, «Brevi cronache sul Medioevo napoletano», *Studi in onore di Gabriele Pepe*, Bari, Dedalo, 421-428.

17. PISPISA, «La *Descendentia*...», 834.

18. Ms. 1970, ff. 131r-135v de la numeració moderna, i ms. 1025, ff. 149r-154r de la numeració moderna. Vegeu Riu, «Croniche siciliane...», 76 i 79.

19. Cf. Biblioteca de Catalunya, ms. 1025, f. 150r: «Regnum hoc Sicilie primo non erat regnum, sed divisum erat inter diversos dominos, ut princeps Capue, princeps Salerni, dux Apulie, dux Calabrie, comes Sicilie»; *Cronaca di Partenope*, a cura d'A. Altamura, Nàpols, SEN, 1974, 116; Lupo DE SPECCHIO, *Summa dei re...*, I.2.1.

20. Cf. Biblioteca de Catalunya, ms. 1025, ff. 150v-151r: «et ideo multi errant asserentes regnum Sicilie esse aliud regnum, cum verum non sit, cum regnum hoc divisum esset in diversos dominos, et principes intulaverunt se reges Sicilie ad obtinendum titulum regni. Sed rex Alfonsus incepit scribere et intitulare se regem Sicilie Citra et Ultra Pharum et postea intitulavit se regem utriusque Sicilie et in legibus et historiis reperitur intitulata Sicilia, quia ab Italia modico fretu distat»; Lupo DE SPECCHIO, *Summa dei re...*, I.65.4.

obres; per ex.: mentre que al *De Genealogia* Joana I és ofegada entre dos matalassos per Carles II a Castro Muro, prop de Salerno, el 1376 o cap al 1380, a la *Summa* l'acusació a Carles queda més diluïda i la mort de la reina se situa el 1374.²¹

Tot i tenir contactes amb els cercles humanístics (els anys 1443-1444 el trobem amb Antonio Beccadelli entre els dotze presidents de la Reale Camera della Sommaria), Lupo va romandre estretament lligat a la tradició medieval, arrelada en la seva formació peninsular i encara viva en la tradició local napolitana; com els historiadors humanistes, cercà de difondre una imatge gloriosa de la nova dinastia instaurada a Nàpols, però, a diferència de Beccadelli, no renovà el panorama historiogràfic del segle precedent, sinó que va consolidar la relació entre la historiografia local i la peninsular que s'havia iniciat a Sicília.

3. L'estructura de la *Summa* i de la traducció de Jordi de Centelles

Si analitzem l'estructura de la *Summa*, veurem com generalment és constituïda per altres textos historiogràfics, complets o parcials, més o menys refets, que formen en la seva successió una mena d'entramat en què posteriorment hom pot inserir material narratiu de procedència diversa. Entre les fonts principals de la primera part, dedicada als reis de Nàpols i de Sicília, hi ha la secció de la *Cronaca di Partenope*²² que apareix al ms. 991 de la Biblioteca de Catalunya, sobre el qual ja hem cridat l'atenció. Aquesta secció té una tradició textual pròpia i la *Summa* esdevé el còdex més antic que la conserva, per bé que la refà en part, bo i incorporant-la en un altre text. Pel que fa a la segona part, dedicada als reis d'Aragó, Lupo utilitza sobretot les *Històries* de Pere Tomic, «el resum antic més divulgat d'història de Catalunya»,²³ que cal datar el 1438.

En un primer moment²⁴ vaig creure que, per a la part referent als reis d'Aragó, Lupo utilitzava directament les cròniques de Desclot i Muntaner i, sobretot, l'anomenada *de Sant Joan de la Penya*, més que més perquè la biblioteca napolitana dels reis d'Aragó devia tenir exemplars de totes tres.²⁵ Una anàlisi més acurada,

21. «Diceano que honestamente el fe fare lo Carlo. Et cossi morio escomunicata et senza absoluzione nell'anno 1374» (Lupo DE SPECHIO, *Summa dei re...*, I.38.6-7).

22. Lupo DE SPECHIO, *Summa dei re...*, 37. Es tracta de la «base d'impianto che è servita per i vari innesti e successivi» (F. SABATINI, *Napoli angioina, Cultura e società*, Nàpols, ESI, 1975, 135), és a dir, la «Brevi informazioni di Bartolomeo Carazolo ditto Carafa, cavaleiro de Napoli».

23. Vegeu E. BAGUÉ (ed.), Gabriel TURELL, *Recort*, Barcelona, Barcino, 1950, 6.

24. A. M. COMPAGNA PERRONE CAPANO, «La *Summa* di Lupo...».

25. T. DE MARINIS (*La Biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, Nàpols, Ulrico Hoepli, 1947-1952, 4 vols., *Supplemento*, Verona, Stamperia Valdonega, 1969, 2 vols.; especialment I, 202, n. 27) dona algunes notícies sobre un còdex que contenia les cròniques de Desclot i Muntaner i que potser havia format part de la biblioteca napolitana dels reis d'Aragó; el manuscrit és avui il·localitzable, però es conservà durant un temps a la biblioteca del monestir de Poblet, on havia ingressat el 1673 la de Pere Antoni d'Aragó, formada en gran part d'antics manuscrits que havien pertangut a la biblioteca aragonesa de Nàpols. D'altra banda, aquesta biblioteca posseïa una *Chronica regni Aragonum* (DE MARINIS, *La biblioteca napoletana...*, II, 44-45; *Supplemento*, I, 32); el manuscrit conté realment la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, que a l'edat mitjana hom solia anomenar en català «Cròniques dels reis d'Aragó e comtes de Barcelona» (R. MENÉNDEZ PIDAL, *Crónicas generales*

però, m'ha permès matisar i concloure que és possible que Tomic hagi actuat com a mitjancer en els pocs passatges comuns entre la *Summa* i la crònica de Desclot i que, per contra, el contacte entre la *Summa* i la crònica de Muntaner hagi estat directe; finalment, pel que fa a la relació amb la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, he arribat a la conclusió que Lupo recorre gairebé sempre a Tomic, tot i que també té un coneixement directe d'aquella obra.²⁶

Així, doncs, als 34 capítols inicials de la primera part de la *Summa*, Lupo utilitza com a font principal, però no única, la *Cronaca di Partenope*, i en els primers 32 capítols de la segona part les *Històries* de Tomic. Naturalment, respecte de la primera hi ha omissions, divergències, addicions, canvis d'ordre i variants, algunes de les quals semblen voluntàries; per ex.: el fet de no esmentar els problemes d'Enric VI a l'hora d'obtenir el regne, que estava en mans de Tancred, el fill bord del rei Roger, recolzat pels comtes i els barons,²⁷ depèn de la tradició textual o és una opció personal? I en aquest segon cas, n'ha estat la causa la voluntat d'abreujar el text amb l'omissió d'episodis que semblen poc rellevants per al curs dels esdeveniments, o potser cal cercar-ne el motiu en la ideologia dominant a la *Summa*, com en el cas dels capítols dedicats a Frederic II? De fet, en aquests capítols la *Cronaca di Partenope* és utilitzada amb precaució i completada amb d'altres materials. Lupo explica que Manfred va succeir Conrad en assabentar-se que Conradí, fill d'aquest, havia mort a Alemanya, mentre que

de España, Madrid, Blass y Compañía, 1918, 93-94) i que fins al propassat segle era atribuïda erròniament al monjo Pere Marsili (Vegeu A. BOSCOLO, «I cronisti catalano-aragonesi e la storia italiana del basso medioevo», a *Nuove questioni di storia medievale*, Milà, Marzorati, 301-323 [310]); el catàleg de la subhasta *Marquis de Morante* (París, 1872, núm. 1719), citat per De Marinis, atribueix el còdex a «Pierre Marfillo, moine du monastère de Saint Jean de la Peña». A més a més, tenim notícies d'un exemplar de la *Crònica de Sant Joan de la Penya* que havia pertangut al papa Calixt III, l'Alfons de Borja bisbe de València que abans d'arribar al solí pontifici havia estat a Nàpols, on tingué una estreta relació amb el nostre Lupo; a partir d'aquest còdex Gaspar Talamanca, cavaller de Ferran I de Nàpols i ambaixador seu davant el papa el 1460, tradueix l'obra al català aquest mateix any a Roma (MENÉNDEZ PIDAL, *Crónicas generales...*, 102-105). Gaspar Talamanca havia estat comissari reial a Calàbria els anys 1445-1446 (*Fonti aragonesi*, a cura degli archivisti napoletani, Nàpols, Accademia pontaniana, 1957-1983, 13 vols., I, 60, i IV, 43; en aquest darrer document trobem també Lupo exercint el mateix càrrec) i posteriorment conservador general i secretari d'Alfons el Magnànim (A. RYDER, *The kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous. The making of a modern state*, Oxford, Clarendon, 1976, 232-233); els anys 1458-1459 és documentat com a secretari reial de Ferran (*Fonti aragonesi*, VIII, 62, 133 i pàssim).

26. Els episodis de la *Summa* que m'havien fet pensar en la *Crònica de Sant Joan de la Penya* i en la crònica de Desclot, els trobem gairebé tots en l'obra de Tomic en una versió molt propera a la *Summa*: vegeu, per exemple, les dades relatives a Alfons I d'Aragó. Els únics elements que permeten afirmar una influència directa no passada pel sedàs de Tomic són a la primera part de la *Summa*, als cap. 21-24, quan Lupo se separa de la *Cronaca di Partenope* i explica l'arribada de Pere III d'Aragó a Trapani, Palerm i Messina, i l'acollida triomfal que hi rebé; Tomic relata aquests fets, però no esmenta alguns detalls que trobem a Lupo i que es llegeixen en part a Muntaner i en part a la *Crònica de Sant Joan de la Penya*. Pel que fa a la relació directa de la *Summa* amb la crònica de Muntaner, notarem que el mateix Tomic, en lloc de narrar l'episodi del desafiament de Bordeus (que a la *Summa* m'havia fet pensar en Muntaner), remet a la versió que en dona aquest. D'altra banda, a les *Històries* tampoc no hi ha la resta d'elements de la *Summa* que remunten a la crònica de Muntaner: Tomic no esmenta els motius que dugueren Carles d'Anjou a la conquesta del regne de Nàpols, ni encara menys les causes de les Vespres sicilianes.

27. *Cronaca di Partenope...*, 124-125.

a la *Cronaca* qui difon la notícia, que hom considera falsa, és el mateix Manfred; d'altra banda, la *Descendentia dominorum regum Sicilie* presenta la mateixa modificació respecte de la seva font, el *Chronicon Siculum*.²⁸ Encara més, quan Lupo subratlla que fins a Manfred els reis es feien coronar per un prelat de la seva elecció, segueix de prop la *Cronaca*, però hi afegeix de collita pròpia la polèmica contra la pressió fiscal dels angevins i l'Església. Però tan bon punt el discurs de Lupo fa referència a Carles II i Robert d'Anjou, sobre qui no té cap necessitat de separar-se de la *Cronaca*, al contrari del que s'esdevenia en el cas dels sobirans suabis o de Carles I d'Anjou, el deute amb aquella torna a ser evident, però mai com als capítols relatius als reis normands.

El deute amb Tomic és molt important, sobretot al començament (cap. 1-6): Lupo resumeix el text català i sovint en tradueix frases senceres mot a mot, fins i tot utilitzant paraules amb el mateix ètim; més endavant el deute esdevé menor i augmenten els canvis d'ordre, les modificacions i les addicions.

És interessant notar aquí que les *Històries* de Tomic són també la font d'un altre text historiogràfic en català, el *Recort* de Gabriel Turell, datat el 1476. Aquesta obra refà i segueix molt de prop les *Històries*, tot i que mai no les esmenta explícitament; de Tomic surten també les referències a algunes fonts citades, però llegides a través de la seva mediació no reconeguda. A més a més, si hem de creure les anotacions de dos dels quatre testimonis coneguts, la tradició manuscrita del *Recort* passa per Nàpols: el testimoni més antic que en coneixem va ser portat de Barcelona a Nàpols per Francesc Blanc, que havia seguit l'exèrcit del rei Catòlic en la conquesta del regne (aquest manuscrit, que per la lletra es pot datar en un període que va des de la fi del segle xv fins al començament del xvi, conté diverses obres de Turell i va ser relligat posteriorment amb un altre manuscrit on s'havien copiat una traducció castellana de les obres de Turell i del *Sumari de batalla a ultrança* de Pere Joan Ferrer, a més d'una versió italiana de bona part dels escrits de Turell, entre els quals hi ha el *Recort*);²⁹ un altre testimoni del *Recort* fou transcrit el 1518 al campament d'Aversa, a prop de Nàpols, per un tal Miquel Vila, home d'armes del rei, per ordre de Xarles de Cler, comissari general del regne de Nàpols. Tot plegat apunta un cop més cap al contacte entre les cultures catalana i napolitana durant el final del segle xv i el començament del xvi.

Tornant a la *Summa*, ja hem vist com Lupo hi insereix un text, sigui íntegrament o només parcialment, i que adesiara el reelabora segons els seus propis interessos. A continuació veurem com hi inclou també d'altres materials dels quals no és possible localitzar la font directa, però que devien ser ben coneguts per la tradició historiogràfica i literària, així com la folklòrica, de l'època.³⁰

En els capítols dedicats a Frederic II, durant els quals Lupo deixa de banda la *Cronaca di Partenope*, s'explica que el papa incitava maliciosament Frederic

28. PISPISA, «La *Descendentia*...», 854-855.

29. Vegeu *infra*.

30. En un altre lloc hem indicat que Lupo refà lliurement no només textos historiogràfics, sinó també textos literaris sense que faci cap distinció entre el gènere crònic i el novel·lístic (COMPAGNA PERRONE CAPANO, «La *Summa* di Lupo...»).

a declarar la guerra al soldà, a causa de l'enveja que li tenia. Quan l'emperador surt cap a Orient, el papa avisa el soldà i li fa arribar un retrat de Frederic, que s'ha infiltrat amb els seus en territori musulmà. El soldà aconsegueix fer presoner l'emperador, i més endavant ell mateix li revela la traïció i li ensenya el retrat que n'ha rebut. Frederic s'adona de la jugada i d'aquí neix una gran enemistat entre el pontífex i l'emperador (1.6). Tant en aquest relat com en d'altres Lupo segueix un esquema narratiu molt precís, que en aquest cas, però, queda estroncat. L'esquema conté els següents elements:

a) els antecedents, és a dir, els motius de l'esdeveniment narrat, en aquest cas l'enveja del papa;

b) l'antiheroi obliga l'heroi a emprendre una acció forassenyada;

c) l'acció forassenyada de l'heroi;

d) la traïció de l'antiheroi;

e) el mal pas en què es troba l'heroi;

f) el descobriment de la traïció.

Però en aquest punt Lupo deixa de banda la conclusió del relat i reclama l'atenció del públic sobre les conseqüències de la traïció en l'estructura narrativa de la *Summa*, en què s'introdueix l'episodi. Lupo s'oblida de narrar —o bé no ho considera necessari— de quina manera resol l'heroi la situació negativa en què s'ha vist atrapat, perquè li interessa més subratllar que aquella traïció és l'origen de l'enemistat entre el papa i l'emperador. Els punts de contacte amb l'*exemplum* medieval, entès com a història subordinada a una demostració, són molt estrets;³¹ a més a més, l'estructura de la narració en què s'introdueix el relat el condiciona fortament i en bloqueja les derivacions que no són essencials: el relat inserit no és un simple ornament d'aquella estructura, sinó que n'esdevé un element intrínsec.

El contingut del relat pertany a una llegenda que es troba en textos historiogràfics i reculls de novel·les coetanis: apareix en els «records» de Loise De Rosa;³² la retrobem en la novel·la número 49 del *Novellino* de Masuccio Salernitano i és citada al vocabulari de Luna.³³ En aquestes obres, però, l'anècdota és atribuïda a Frederic Barbaroja. En canvi, és referida a Frederic II, com a la *Summa*, a l'*Esopo* de Tuppo (*fabula* núm. 43, *historia*), on el protagonista és anomenat, amb una confusió evident, «el Imperatore Barbarusso, Federico secundo». «Sigui com sigui, la llegenda revela l'ambient antipapal que es vivia al Nàpols aragonès, però s'havia format en un context de fets de consistència històrica real: les relacions, lliures de prejudicis, que s'establiren per simple càlcul polític, malgrat les divergències religioses, entre Frederic II i el món islàmic».³⁴

31. J. LE GOFF a M. PICONE (ed.), *Il racconto*, Bolonya, Il Mulino, 1985, 95-96.

32. S. GENTILE, *Postille ad una recente edizione di testi narrativi napoletani del '400*, Nàpols, Liguori, 1961, 7-12. Vegeu *infra*.

33. F. LUNA, *Vocabulario di cinque mila vocaboli toscani*, Nàpols, 1536, s. v. *Barba rossa*.

34. «La leggenda, comunque trattata, rivela gli spiriti antipapali della Napoli aragonese, ma essa era fiorita su un ceppo di fatti di reale consistenza storica, quali gli spregiudicati rapporti intercorsi fra Federico II e il mondo islamico per puro calcolo politico e ad onta del dissidio religioso» (GENTILE, *Postille ad una recente...*, 8).

En el cas d'aquests continguts narratius, com en d'altres, ens trobem davant un exemple de contaminació entre el gènere novel·lesc i l'historiogràfic; seria interessant analitzar les convergències i les divergències entre les diferents versions per tal d'assajar de reconstruir les relacions i els nivells de manipulació dels continguts, tal com s'ha fet amb la segona de les dues novel·les que Jordi de Centelles inclogué en la seva traducció.³⁵

Tornant a l'anàlisi de l'estructura de la *Summa*, observarem que, a diferència del cas de la traïció del papa a Frederic II, quan Lupo introdueix el relat sobre la mort de Carlemany (II.20), l'estructura on s'inclou l'episodi no n'ofega l'esquema narratiu: el relat té un final propi i el seu caràcter exemplar, en relació amb l'estructura interna de la *Summa*, és menor. Si considerem l'*exemplum* medieval com la unió de dos elements, *narratio* i *sensus*,³⁶ veurem que en la seva evolució cap a la novel·la, la narració esdevé progressivament el fi propi del relat en lloc del *sensus*. Podem afirmar, per tant, que la mort de Carles, tal com la narra Lupo, és més propera a la forma narrativa de la novel·la que no a l'*exemplum*, en la mesura que el seu objectiu rau en la narració, més que no en el *sensus*.

Afegirem també aquí algunes dades per a possibles comparacions amb d'altres versions del relat de Lupo. L'argument de l'anell màgic que lliga a l'estimada fins al punt que qui el porta no pot estar un moment sense ella i que, un cop perdut, provoca la mort de l'antic propietari, és ben conegut en la literatura folklòrica.³⁷ Una mort molt semblant a la que el nostre relat narra a propòsit de Carlemany és atribuïda a Merlí. Pot ser que Lupo confongui els dos vells i faci correspondre al primer la mort del segon, de la mateixa manera que confon Aix-en-Provence, on situa l'acció, però que no té res a veure amb Carlemany, amb Aix-la-Chapelle, on residia l'emperador; al voltant d'Aix, Lupo localitza un llac que realment no es troba a la vora de cap de les dues ciutats esmentades, però que, en canvi, és esmentat a la història de Merlí, en què la noia que l'enganya, l'empresona i el fa morir és anomenada *demoiselle du lac*.³⁸ Sigui com sigui, aquest tipus de llegendes també corrien aplicades a Carlemany, per bé que amb variants.³⁹

A tall de conclusió podem dir que els relats inserits per Lupo es connecten de dues maneres diferents a l'estructura general de la *Summa*: en el primer cas, molt freqüent, la connexió té en compte *narratio* i *sensus*, i la forma narrativa utilitzada és molt propera a l'*exemplum*; en el segon cas, força rar, la connexió deixa en un segon terme el *sensus* i se centra sobretot en la narració, i la forma narrativa és semblant a la de la novel·la, com en els dos relats que Jordi de

35. Vegeu la introducció de Duran a Antonio BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e dits...*, 48-65.

36. PICONE (ed.), *Il racconto*, 20-21.

37. S. THOMPSON, *Motif-Index of Folk-Literature*, Copenhagen, Rosenkilde and Bagger, 1955-1958, 6 vols., E 771, F 825.

38. G. PARIS, *Merlin. Roman en prose du xiiiè siècle*, París, Société des anciens textes, 1886, I, LXVI-LXVII.

39. L. HARF-LANCNER, *Morgana e Melusina. La nascita delle fate nel Medioevo*, Torí, Einaudi, 1989, 50.

Centelles inclou en la seva traducció.⁴⁰ És veritat, però, que encara es manté un punt de contacte amb l'*exemplum* medieval en la dependència del relat respecte del discurs en què és introduït «com a element que forma un tot subordinat a un conjunt que l'engloba»,⁴¹ però la narració no es veu afectada per la intromissió de l'estructura general. Podem afegir encara que quan Lupo cita la seva font i la té ben present, aquesta estructura no s'imposa a l'episodi, com s'esdevé en alguns relats on no s'ha citat ni identificat cap font precisa. En canvi, quan Centelles insereix els dos episodis de què vol deixar memòria, l'estructura general no els afecta, encara que no hi faci referència a fonts precises, sinó a informacions que semblen orals.

En aquest punt val la pena de demanar-se si aquesta distinció entre el relat afi a l'*exemplum* i el que és més proper a la novel·la, es reflecteix en la forma estilística. Sens dubte, en els esquemes narratius dels relats inserits domina l'estil paratàctic propi de la *Summa* (per ex.: «et lo papa [...] lo fe citare et l'assecurò et avea grande desiderio [...] et lo re [...] andò [...] et portò [...] et elesse [...]», II.35.1). Però, en canvi, hom té la impressió que en l'episodi de la mort de Carlemany, on hem descobert algunes afinitats amb els cànons de la novel·la, l'estil apunta cap a una construcció sintàcticament més flexible i complexa, pròpia d'una tècnica narrativa en evolució de l'*exemplum* cap a la novel·la⁴² («Dicese che una sua innamorata lo fe uno anello nella sua vecchiezza, che non potesse [...] Carlo venne appresso lo lago, come se dintro se volesse gictare [...]», II.20.2), un procés que ja ha arribat a la seva fi en les novel·les de Centelles.

Fa poc Ruiz-Domènec cridava l'atenció sobre el «gesto del Rey Pedro cuando ascendió al Canigó sabiendo que al final de su trayecto se encontraba un dragón [...] una de las más bellas metáforas sobre la vida humana que es posible encontrar en la Historia»⁴³ («el Canigó se ganó el significado que se merece mucho antes que fuese recreado en la poesía de mosén Jacint Verdaguer»)⁴⁴. Es tracta d'un relat que també trobem a la *Cronica* de Salimbene de Adam, que el qualifica d'*exemplum* i l'insereix de manera no gaire diferent a la que utilitza Centelles per introduir els seus relats, qualificats en aquest cas d'*actes*.⁴⁵ Lluny de forçar l'organització textual de l'obra de Beccadelli,⁴⁶ el mètode de Centelles no es

40. Vegeu la introducció de Duran a Antonio BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e diis...*, 42-48.

41. «Come elemento che forma un tutto subordinato ad un insieme inglobante» (LE GOFF a PICONE (ed.), *Il racconto*, 105).

42. H.-J. NEUSCHÄFER a PICONE (ed.), *Il racconto*, 301-304.

43. J. E. RUIZ-DOMÈNEC, *Cruzando los Pirineos en la Edad Media*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1999, 55.

44. RUIZ-DOMÈNEC, *Cruzando los Pirineos...*, 49.

45. «De dos actes de singular auctoritat e justícia, yo, Jordi Centelles, no cessaré fer memòria, per bé que lo actor de aquesta obra no ls aga scrit, però, per egregis criats seus, yo he agut vera relatió e digna de fer recort» (Antonio BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e diis...*, 283). «Patet etiam hoc ipsum in alio exemplo, isto videlicet quod subicimus» (SALIMBENE DE ADAM, *Cronica*, II (1250-1287), ed. G. Scalia, Turnhout, Brepols, 1999, 897).

46. Vegeu com introdueix la segona novel·la: «De tan triat acte de justícia fer recort en lo present libre a mi, Jordi Centelles, par necessari, per bé que lo actor nostre, micer Panormita, no l'aga escrit: ha-u causat que fon ja acabada per ell la present obra. Certament, en aquest

diferència gaire d'un autor com el ja citat Loise de Rosa, que redueix esdeveniments encara recents a esquemes exemplaritzants i de qui hom ha observat que posseïa una cultura bàsicament oral.⁴⁷

Potser també per a la traducció de Centelles hauríem de recórrer al concepte d'una edat mitjana de llarga durada que no exclou, ans resitua, l'atmosfera humanística que hom ha reconegut en l'obra de Beccadelli —escrita en llatí, no ho oblidem. D'altra banda, hom ha escrit que «la versió catalana que Carbonell publica d'un passatge d'aquesta obra manifesta unes clares diferències d'estil amb la traducció elaborada quasi coetàniament per Jordi de Centelles. El to pragmàtic, literal i un bon punt rutinari d'aquest traductor esdevé, en la ploma de Carbonell, molt més contingut, esponjós i sensible».⁴⁸ I és que fins i tot en el cas de les *Cròniques d'Espanya* ens movem encara «a cavall de la tradició medieval i de l'humanisme».⁴⁹

4. La llengua de la *Summa* i de la traducció de Jordi de Centelles

L'opció lingüística de Lupo a la *Summa* a favor del napolità és particularment significativa, d'antuvi perquè la seva llengua materna és el català i coneix bé el llatí; per tant, la tria deu haver estat determinada, més que no pel destinatari de la dedicatòria (Alfons d'Aragó, duc de Calàbria), pel públic a qui s'adreça l'autor per tal de demostrar la legitimitat de la dinastia aragonesa al regne, és a dir, els súbdits napolitans; i si l'autor recorre precisament a aquella modalitat de l'italià és, sens dubte, perquè creu que en aquell moment és la llengua de la cort napolitana, de la qual se sent part. Es tracta, doncs, d'una opció lingüística que, amb els corresponents matisos, no sembla gaire allunyada de la que farà Centelles quan traduirà al català l'obra de Beccadelli per a la cort valenciana amb un passat napolità. Malgrat això, l'elecció de les futures generacions, tant a Itàlia com a Espanya, no serà la mateixa i, per motius diferents, ni l'un ni l'altre no tindran continuadors.

L'anàlisi lingüística de la *Summa*, que he dut a terme en la meua edició, seguint el model proposat per Corti per a l'estudi de la llengua de Pietro Jacopo de Jennaro,⁵⁰ permet de classificar els fenòmens lingüístics en tres grups bàsics:

- 1) fenòmens que només s'expliquen en les condicions lingüístiques napolitanes;
- 2) fenòmens en què les condicions lingüístiques napolitanes coincideixen amb les catalanes; si el fenomen tan sols apareix en el napolità a partir de la segona

acte just hi prudent veuràs ubert testimoni de la agudea e divina sapiència de aquest memorable e excelent príncep rey» (Antonio BECCADELLI EL PANORMITA, *Dels fets e dits...*, 285). Sembla com si d'alguna manera Centelles volgués posar al dia l'obra que tradueix per tal d'elogiar Alfons.

47. LOISE DE ROSA, *Ricordi*, edició crítica a cura de V. Formentin, Roma, Salerno editrice, 1998; recensió de M. BARBATO a *Revue de linguistique romane* 63, 1999, 566-576.

48. Pere Miquel CARBONELL, *Cròniques d'Espanya*, edició crítica d'A. Alcoberro, Barcelona, Barcino, 1997, I, 154.

49. CARBONELL, *Cròniques d'Espanya...*, I, 156.

50. CORTI (ed.), Pietro Jacopo DE JENARO, *Rime e...*, LXVI.

meitat del segle xv es pot formular la hipòtesi d'una influència catalana, tot i que podria ser que ja existís prèviament, encara que no en tinguem cap constància documental, i que el català simplement accelerés un procés en curs;⁵¹ Coluccia ha demostrat que alguns fenòmens normalment etiquetats com a catalanismes ja presenten «testimonis no episòdics en textos de la Itàlia meridional del final del segle xiv»;⁵²

3) fenòmens que només s'expliquen en les condicions lingüístiques catalanes.

El tercer grup té una importància secundària respecte dels dos primers; en canvi, el segon domina amb molta diferència. Mentre que en els fenòmens napolitans es poden distingir els que són provocats per corrents contrastants o coincidents (llatinismes, toscanismes o tots dos plegats), pel que fa als catalans destaquem els que remetent al català utilitzat a la Cancelleria aragonesa de Nàpols o a la zona d'on era originari l'autor.

A propòsit de la tria de l'autor entre formes locals i toscanes, ja s'ha dit que Lupo assumeix els usos del napolità fins i tot en la morfologia verbal (i no pas especialment per raons fonètiques, com s'esdevé en el cas de De Jennaro),⁵³ a diferència del que s'ha dit sobre De Jennaro⁵⁴ i il Galeota delle Lettere,⁵⁵ que en aquest aspecte s'adscriuen més clarament al model toscà que no pas en la grafia i la fonètica.

Pel que fa a la interferència amb el català, el camp on aquesta es fa més evident és el lèxic: en el grup de préstecs que hem pogut identificar, sempre tenint en compte el context en què apareixen, trobem casos d'apropiació d'un lexema català, amb la corresponent adaptació al pla fònic, gràfic i/o morfològic (per ex.: *almassore*, cat. «almassor»; *acabao*, cat. «acabà»; *capirroni*, cat. «capiro», etc.), a més de calcs, és a dir, d'exemples de formació d'un nou lexema amb mitjans de la llengua pròpia, tot prenent la forma catalana de procedència com a model des d'un punt de vista semàntic, morfològic o estructural (per ex.:

51. «Il lavoro del linguista storico è continuamente in bilico tra pluralità di ipotesi e inosservabilità dei dati che permetterebbero la riduzione del margine di incertezza, una situazione che conduce a postulare quasi sempre "cause multiple" e che in definitiva, raramente consente di risolvere del tutto le zone d'ombra» (R. SORNICOLA, «L'interferenza rivisitata (anche a proposito di alcuni problemi di storia linguistica romanza)», *Medioevo Romanzo* XIV, 1989, 435-468 (454); una mica més avall la mateixa investigadora subratlla que, com ja havia afirmat Jakobson, «una lingua accetta elementi strutturali stranieri solo se corrispondono alle sue tendenze di sviluppo», i que, abans d'ell, Sapir ja havia fet una afirmació semblant).

52. «Riscontri non episodici in testi dell'Italia meridionale, fin dal sec. xiv» (R. COLUCCIA, «Il contributo meridionale alla diffusione degli iberismi in Italia e il caso di Atillato», *Miscellanea di Studi romanzi offerti a Giuliano Gasca Queirazza*, a cura di A. Cornagliotti et alii, I, Torí, Dell'Orso, 1988, 159-180 [163]).

53. CORTI (ed.), Pietro Jacopo DE JENARO, *Rime e...*, CLXI, nota que les influències entre dialectes generalment tenen més efecte sobre el camp fonètic que no el morfològic; però vegeu també G. FOLENA, *La crisi linguistica del Quattrocento e l'Arcadia di I. Sannazzaro*, Florència, Olschki, 1952, 55 i 76-77, que, d'altra banda, subratlla la problemàtica de la morfologia verbal a causa de les «hipercorreccions» i les reaccions analògiques, per la qual cosa «nel distinguere forme letterarie da forme dialettali la cautela non è mai troppa».

54. CORTI (ed.), Pietro Jacopo DE JENARO, *Rime e...*, CLVII.

55. Vegeu V. FORMENTIN (ed.), FRANCESCO GALEOTA, *Le lettere del "Colibeto"*, Nàpols, Liguori, 1987, 71.

desposseduto, cat. "desposseït"; *requisitori*, cat. "requisitori", adjectiu que fa referència a l'escrit en què es fa una requesta, especialment judicial, etc.).⁵⁶ Quan la documentació del préstec es redueix a un únic exemple, si més no en l'estat actual dels nostres coneixements (per ex.: *capirroni*, *desposseduto*, *requisitori*), el podem atribuir a un fenomen de *parole*, més que no de *langue*.⁵⁷ Aquesta distinció s'aplica als «mecanismes de selecció que releguen alguns fenòmens a la *parole* i en condueixen d'altres, a través de nivells intermedis com la norma, cap a la *langue*».⁵⁸ Els camps semàntics afectats pel préstec poden influir en el funcionament dels «mecanismes» esmentats: quan aquests actuen aïlladament sobre un sector del lèxic sense prou entitat tenen menys possibilitats de passar a formar part de la nova llengua d'una manera estable; per contra, la influència estrangera és més duradora si s'estén a diverses veus d'un camp semàntic ben definit, com ara —en el cas de la interferència de l'italià amb el català— els llenguatges administratiu o burocràtic, nàutic o comercial, especialment si les veus del camp semàntic són utilitzades paral·lelament per més usuaris de la llengua receptora del préstec.

En aquest punt em plau d'avançar que la versió napolitana del *Secretum Secretorum* de Cola de Jennaro di Nàpoli, feta a partir d'un text català i acabada el 1479, mentre el traductor estava empresonat al castell de Tunis, conté probablement més catalanismes fins i tot que la *Summa*. A part de fenòmens típicament napolitans com la metafoia (per ex.: «*majuri doni et majori despese*»⁵⁹), en el camp de la morfologia i la sintaxi hi trobem alguns trets catalans, sovint també d'altres castellans, que són particularment significatius i que no apareixen ni tan sols a la *Summa* (per ex.: *aquisto* i *aquillo* hi són usats com a adjectius demostratius: «*l'originale de acquisto libro*»,⁶⁰ «*lo populo non potendo sufferire aquista injuria*»,⁶¹ «*Aquillo Re loquali somect lo suo rengno alalige diujnale*»,⁶² els dos elements que formen el futur són separables i s'hi pot intercalar un pronom: «*Et saperano [...] Et guardare si ano de non fareno offensa*»,⁶³ «*ca lo cunsiglio de alctri si serrà bono [...] abrazzare lo ai et tenerailo*»,⁶⁴ «*sequiriloano*»,⁶⁵ l'article conserva encara prou força per substituir el demostratiu: «*Sappie Alissandro que*

56. En aquest punt, m'atinc a les indicacions de G. Holtus, «Catalanismos en el léxico siciliano. En torno a la problemática de los contactos e interferencias lingüísticos», *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón*, Tübingen, Narr, 227-236 (234).

57. «I fenomeni di interferenza che si possono determinare in una situazione di contatto sono più numerosi e variati di quelli che finiscono col cristallizzarsi a livello di sistema» (SORNICOLA, «L'interferenza riveduta...», 438).

58. «Meccanismi di selezione che relegano alcuni fenomeni alla *parole*, incanalandone altri, attraverso livelli intermedi come la norma, verso la *langue*» (SORNICOLA, «L'interferenza riveduta...», 438).

59. F. 17r.1.

60. F. 13r.9.

61. F. 17r.6.

62. F. 18v.14.

63. F. 25r.12.

64. F. 61r.13.

65. F. 69r.12.

uno Re multo poteruso aplicao tucti li medici de India et de Grecia [...] Et li de Greczia indicharo).⁶⁶ Dec aquestes indicacions a l'amabilitat de la dra. Rosa Franzese, que ha preparat la seva tesi de doctorat sobre el text.

De la comparació entre la llengua de la *Summa* de Lupo de Spechio i la d'altres textos coetanis de la zona napolitana que presenten una varietat estilística semblant, no se'n desprèn cap diferència important; fins i tot gosaria afirmar que en Lupo es pot observar un polimorfisme menor que en d'altres autors napolitans de l'època, explicable potser pel fet que el napolità és la seva segona llengua, no pas la materna, i que els coneixements que hom sol tenir d'aquesta són sempre més rics i variats.

Per Lupo, doncs, el napolità devia tenir (si més no en potència) un prestigi que probablement no li reconeixien amb tanta facilitat els literats napolitans de l'època, els quals sovint es decantaven pel model toscà, sobretot per a la producció poètica. D'altra banda, és prou sabut que *«en el període que ens interessa aquí, la llengua de la prosa segueix unes lleis essencialment diferents de les de la poesia, i presenta una permeabilitat més gran respecte de les formes de la llengua parlada»*.⁶⁷ No és cap casualitat que el glossari de Coluccia a l'edició de la crònica de Ferraiolo (un text «que s'endinsa en corrents precincentistes que remeten intensament a l'oralitat»)⁶⁸ hagi estat un punt de referència constant a l'hora de preparar l'anàlisi lingüística de la *Summa*.

Sigui com sigui, sembla com si Lupo, fins i tot en la seva tria lingüística, es mantingués encara lligat al passat i no li haguessin arribat els aires de renovació que durien finalment a la consolidació del toscà, tot i que potser hom ha insistit una mica massa en la influència toscana sobre les varietats lingüístiques locals de l'època, especialment en la lírica, tot avançant i accelerant un fenomen que no es completarà fins més endavant. A la Itàlia meridional (com, de fet, a la septentrional) la introducció del toscà va ser lenta i polèmica. Ens hem de demanar, doncs, si la corba de la consolidació del napolità com a llengua de cort, i per tant com a llengua literària, no segueix de prop la de la dinastia aragonesa: *«de fet, quan en un context no toscà hom arriba a l'apropiació gairebé total de les formes literàries florentines, força després de l'esforç petrarquesc de Sannazaro, que, tot i marcar una nova tendència, encara mantenia algunes formes locals en el seu canzoniere, ja som en els anys immediatament anteriors a Bembo, ben lluny del clima cultural del Quatre-cents»*,⁶⁹ en aquest sentit hom sol fer referència

66. F. 41r.11.

67. «La lingua della prosa ubbidisce nel periodo che ci interessa a leggi fundamentalmente diverse da quelle della poesia, e consente maggiore promiscuità con le forme della lingua parlata» (CORTI (ed.), PIETRO JACOPO DE JENNARO, *Rime e...*, XXXIX, que cita K. Huber i parla de les cartes copiades al ms. P 1035).

68. «Inserito all'interno di filoni precinquecenteschi che più fortemente risentono del parlato» (R. COLUCCIA (ed.), FERRAILO, *Cronaca*, Florència, Accademia della Crusca, 1987, VI). Sóc del parer que tant aquí com en l'anterior citació de Corti per «parlato» es pot entendre la varietat lingüística de l'italià usada a Nàpols en aquest període.

69. «Quando infatti si perviene, in ambiente non toscano, alla appropriazione pressoché totale delle forme fiorentine letterarie, ben dopo lo sforzo petrarchesco di un Sannazaro che, pur indicando una nuova linea di tendenza, lasciava tuttavia sopravvivere nel suo *canzoniere* varie

al Cariteo, un altre autor de procedència peninsular (era de Barcelona), que «en la segona edició de l'*Endimione* (1509), preparada pel seu amic Pietro Summonte, fa ús d'una llengua que, com ha demostrat encertadament Fenzi el 1970, és corregida respecte de la primera edició de 1506 a partir dels principis del petrarquisme cinccentista»,⁷⁰ i en la qual els marges de la dialectalitat s'han restringit considerablement.⁷¹ ¿Es tracta d'una opció lingüística determinada pel reconeixement de la manca d'una cort catalitzadora, per a la qual havien escrit els literats fins feia ben pocs anys i que havia convertit el napolità en la seva llengua literària? El Cariteo, conscient de la inevitable caiguda de la dinastia aragonesa, el veritable centre d'aquella cort, aspira a formar part d'una cultura d'abast més ampli i no estrictament local; Nàpols ja no és la seu d'una cort de primer rengle ni, per tant, de cap cultura: l'antic regne de Nàpols ha estat substituït pel virregnat espanyol.

D'altra banda, l'opció lingüística de Centelles tampoc no va tenir èxit. En aquest sentit, el futur dels Països Catalans no fou gaire diferent al de Nàpols: «*ambos territorios fueron desplazados del centro del escenario político hacia posiciones periféricas en el extenso imperio de los Habsburgo, experimentaron importantes transformaciones de su sistema institucional y vieron como sus élites dirigentes pasaban a desempeñar un papel secundario en la toma de decisiones*».⁷²

5. De l'interès polític a l'heràldic

S'ha dit que després de la mort del rei Alfons, arran de la separació del regne de Nàpols de la resta de la Corona, una bona part dels catalans que havien format part del seguici del monarca se'n tornà als seus llocs d'origen.⁷³ Tot amb tot,

formae locali, si è già del tutto fuori del clima di cultura del Quattrocento, decisamente in tempi prebembeschi» (M. VITALE, «Il dialetto ingrediente intenzionale della poesia non toscana del secondo Quattrocento», *Rivista di dialettologia* X, 1986, 7-44 [10]).

70. «Nella seconda edizione del suo *Endimione* del 1509, curata dall'amico Pietro Summonte, presenta una lingua, rispetto alla prima edizione del 1506, come ha documentato ottimamente Fenzi 1970, corretta nel senso delle istituzioni del petrarchismo cinquecentesco» (VITALE, «Il dialetto ingrediente intenzionale...», 11, que fa referència a E. FENZI, «La lingua e lo stile del Cariteo dalla prima alla seconda edizione dell'*Endimione*», *Studi di filologia e di letteratura dell'Università di Genova* I, citat de l'extracte). Tal com m'indica P. Trovato, l'estudi de la relació entre impremta i sistematització gramatical al Cinc-cents i, especialment, entre «correcció editorial» i fixació de la normativa lingüística italiana constitueix una línia de recerca que encara espera un treball de conjunt exhaustiu (per a una primera aproximació vegeu P. TROWATO, «Notes on standard language, grammar books and printing in Italy, 1470-1550», *Schifanoia* 2, 1986, 84-95; trad. it. a *Lingua nostra* XLVIII, 1987, 1-7, on s'assenyala que «una penetrazione decisa del toscano letterario si avverirà [...] nella seconda *Arcadia* del Sannazzaro, Napoli, Mayr, 1504 [...]; ma anche in questo caso si dovrà tener conto delle più che probabili interferenze di un correttore umanista, Pietro Summonte», 6-7).

71. VITALE, «Il dialetto ingrediente intenzionale...», 31.

72. J. L. PALOS, *Nàpols i Catalunya dins l'imperi dels Àustria*, resum de la comunicació al VII Congrés de l'Associazione Italiana di Studi Catalani (Napoli 22-24 maggio 2000).

73. E. PONTIERI, *Ferrante d'Aragona re di Napoli*, Nàpols, ESI, 1969, 89; M. DEL TREPPO, *Napoli e la Corona d'Aragona: appunti per un bilancio storiografico*, a *Fonti e cronache italo-iberiche...*, 33-50 (48); Lupo DE SPECCHIO, *Summa dei re...*, 19.

el català reapareix esporàdicament al final del segle xv i al llarg del xvi en manuscrits que contenen textos historiogràfics i literaris, per bé que ara a través de l'arribada de nous elements catalans en el seguici de Ferran el Catòlic i durant el virregnat.

L'anàlisi de tres obres dels segles xv-xviii, procedents de Sardenya, Nàpols i Sicília, demostra que la historiografia catalana, nascuda i difosa paral·lelament a l'enfortiment del domini català, continua sent conreada amb objectius diversos, fins i tot quan aquell poder entra en decadència:

a) Una crònica en castellà sobre història sarda i favorable a la dominació catalanoaragonesa, copiada al segle xvi, que explica els esdeveniments dels anys 1206-1478, intitulada *Memoria de las cosas que an aconçido en algunas partes de Cerdeña, de las quales da muy entera sententia el que escrivio aunque no las vio*. Toda i Güell ja la coneixia;⁷⁴ Croce remet a aquest autor quan parla d'un poema sobre la conquesta de Sardenya, conservat en un manuscrit de Càller, potser perquè el mateix Toda i Güell en cita alguns versos sobre la batalla de Macomer.⁷⁵ Es tracta d'un còdex de mitjan segle xvi, de 62 pàgines, algunes de les quals (2-4, 13-16) han estat copiades el 1585 per una segona mà, d'origen català. L'autor de la *Memoria* narra les campanyes de l'infant Alfons d'Aragó a Iglésies i a Càller i descriu la batalla de Macomer (1478), en què ha participat, segons que afirma, i gràcies a la qual van ser incorporats a la Corona d'Aragó (en temps del rei Joan II, que morí un any després) els títols de marquès d'Oristany i comte de Goceano. És interessant subratllar que, segons la *Memoria*, els fundadors de la famosa casa dels jutges d'Arborea provenien de Navarra. Potser per l'autor aquesta procedència aclareix certs aspectes de l'ocupació espanyola de Sardenya. O tal vegada és útil perquè alguns nobles sards reivindicuin un origen navarrès, més antic i que aleshores hom considera més prestigiós que no el català. És com si la historiografia fos utilitzada per consolidar un poder que ja no és específicament català i que cada cop esdevé més genèricament espanyol. Potser per això el text és escrit en castellà. Els mateixos anys que la *Memoria* circula i és copiada en l'únic manuscrit que ens n'ha pervingut, el segon copista, que és català, només recorre a la seva llengua en les notes marginals.⁷⁶

b) Una traducció a l'italià del *Recort* de Gabriel Turell (acompanyada d'una versió parcial d'altres obres de l'autor), copiada en un manuscrit del final del segle xvii després d'una traducció castellana del text, d'altres opuscles de Turell i del *Sumari de batalla a ultrança* de Pere Joan Ferrer. Aquest còdex, com ja hem indicat, és relligat amb un altre manuscrit més antic que conté els escrits de Turell; una nota en italià d'aquesta secció ens informa que va ser portat de Barcelona a Nàpols per Francesc Blanc «a tempo de che venne con l'essercito del Re Catholico alla conquista di questo regno». Actualment el manuscrit es troba

74. E. TODA I GÜELL, *Bibliografia española de Cerdeña*, Madrid, Tip. de los Huérfanos, 1890, 245-246.

75. B. CROCE, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Bari, Laterza, 1941, 21.

76. N. PUIGDEVALL BAFALUY, «La storiografia catalana in Sardegna: *Memoria de las cosas que han aconçido en algunas partes de Cerdeña, de las quales da muy entera sententia el que escrivio aun que no las vio*», *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo*, Atti del VI Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Cagliari 11-15 ottobre 1995), Càller, CUEC, I, 83-93.

a la Biblioteca de Catalunya.⁷⁷ La tradició textual del *Recort* demostra un cop més la presència de la historiografia catalana a Nàpols al final del segle xv i al començament del xvi. De fet, com ja hem vist, un altre testimoni dels quatre que ens han pervingut del *Recort* també està relacionat amb la cultura napolitana de l'època: segons una nota final, el manuscrit fou copiat al campament d'Aversa el 7 d'octubre de 1518 per Miquel Vila, home d'armes del rei, per ordre de Xarles de Cler, comissari general del regne de Nàpols.⁷⁸ Però aquí hem de subratllar que les esmentades traduccions demostren que el *Recort* encara circulava un segle i mig després, posat al dia a través d'una versió al castellà (posterior al 1673, segons que deduïm del f. 160) i una altra a l'italià. Potser una part de la noblesa de l'època cerca la seva pròpia identitat en la història catalana: tal vegada un origen específic català podria ser considerat aleshores més important, per la seva antiguitat, que no pas un d'espanyol més genèric. Però això no devia significar que la llengua catalana tingués més prestigi que la castellana, ja que a l'inici de la versió italiana s'explica que aquesta ha estat feta sobre el text castellà. Un cop més la historiografia catalana serveix per consolidar un poder que ja no és específicament català i és utilitzada amb finalitats polítiques diverses.⁷⁹

c) Una traducció italiana de les *Històries* de Pere Tomic que es conserva en un manuscrit de la Biblioteca Comunale de Palerm, datat el 1717, en què també es llegeix l'original en català, copiat de l'edició de 1519.⁸⁰ Potser una part de la noblesa siciliana insisteix a cercar el seu propi origen en la història catalana i recorre a una obra que ja té com a mínim dos segles d'antiguitat. Però aquí, a diferència dels dos casos anteriors, la historiografia catalana no es transmet a través del castellà, tal vegada perquè Sicília ja no és espanyola, sinó que des de 1713 depèn de la casa de Savoia i, des de 1718, de la casa d'Àustria. Segui com sigui, sembla que a Sicília la historiografia catalana continua circulant lligada a interessos més particulars, tot i que el domini polític català ja pertany definitivament a un passat que ha esdevingut remot.⁸¹

77. BAGUÉ (ed.), Gabriel TURELL, *Recort...*, 207.

78. BAGUÉ (ed.), Gabriel TURELL, *Recort...*, 31.

79. G. DE MIRANDA, "Ad futuram rei memoriam". Il senso di un'origine catalana per una famiglia napoletana e la storia di un codice di Gabriel Turell, *La Sardegna e la presenza...*, I, 94-108. S'hi parla de Miquel Blanc, napolità del segle xvii, i de la nostàlgia dels seus orígens.

80. E. DURAN, «La difusió de l'obra de Pere Tomic: edicions i manuscrits», *L'Avenç* 165, desembre 1992, 32-34, 51-52.

81. Aquesta traducció és objecte d'un treball de F. DI GESÙ presentat al VII Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Napoli 22-24 maggio 2000).